

I Az emberi jogok ma Magyarországon

Ha az emberi és az állampolgári jogok *deklarálása* szempontjából tekintünk végig a magyar alkotmányfejlődésen, nem sok büszkén idézhető példát találunk. Nincsenek szépen formált és szövegezett deklarációink, s szegényesek ebből a szempontból az újabb dokumentumok is. Az 1946. évi I. törvény-cikk preambulumaának megfogalmazása ugyan korszerű, s ami a deklarációt illeti, nagyvonalú jogalkotásnak is kiindulópontja lehetne vagy lehetett volna, ám – az „e cél megvalósítására” kitétel ellenére – konkrétan a törvényben csak a köztársasági államforma jelenik meg. S igaz ugyan, hogy az 1946. évi X. törvény rendelkezett az emberi jogok „hatályosabb védelméről”, adott esetben büntetőjogi következményeket kilátásba helyezve, de például az 1946. évi VII. törvény már olyan tényállásokat fogalmazott meg, amelyek hosszú távra felhasználhatóvá váltak éppen az emberi jogok brutális megsértésével járó elnyomás számára. Még később pedig, az 1949. évi alkotmánytól kezdődően maguk a deklarációk is korlátozzák a jogokat, s csak napjainkban indult meg e korlátok feloldása is.

Az *alkotmányosság*nak a magyar alkotmányfejlődésben viszonylag korán kibontakozott és napi gyakorlattá vált elve sem az egyén – ember vagy állampolgár – jogainak védelme körül erősödött meg történetileg, hanem a szűkebb értelmű alkotmányos intézmények, adott esetben privilégiumok, végső esetben az ország függetlenségének érdekében. Jóllehet tartalmilag nem egy alapjog megjelent a magyar jogalkotási gyakorlatban az alkotmányos szint alatt, igazában mégsem bontakozott ki az emberi és az állampolgári jogoknak az a *tényleges érvényesülésben* megmutatkozó kiemelkedő szerepe, amely az angol alkotmányfejlődést, pontosabban jogfejlődést jellemzi.

Manapság viszont egyre többet foglalkozunk az alapvető emberi és állampolgári jogok problémájával. A jogalkotásban – a jogállam megteremtésének részeként, az új alkotmány kidolgozásának folyamatában és ehhez kapcsolódva egyes törvények előkészítésében – éppúgy központi helyet foglal el ez a probléma, mint a tudományban, a publicisztikában, a társadalmi vitákban, politikai követelésekben. Talán csak a második világháborút követő egy-két évben övezte ezt a problémát ilyen közérdeklődés.

Könnyen arra a következtetésre juthatnánk – akárcsak e két időszak összehasonlítása alapján is –, hogy bár lényeges különbségekkel, mégis mindkét esetben tekintélyuralmi politikai rendszer „lebontásának” folyamatában él az ország, mindkét esetben természetes tehát az emberek és polgárok jogairól szólni, e jogok biztosításának körülményeit és lehetőségeit vitatni. Azt hiszem azonban, hogy a kézenfekvő válasz, mint oly sok esetben, erre a kérdésre adva sem fogná át a teljes valóságot.

*A tanulmány másodközlés. A Valóság 1989/4-es számából vettük át. A szerk.

Az emberi jogokról a közelmúltban megjelent egyik írásomban idéztem Marx és Engels egyik megállapítását a *Szent család vagy a kritikai kritika kritikája* című közös munkájukból: „Annak, hogy a *modern állam elismerte az emberi jogokat*, ugyanaz az értelme, mint annak, hogy az *antik állam elismerte a rabszolgaságot*. Ahogy ugyanis az antik államnak a rabszolgaság a *természeti bázisa*, úgy a *modern államnak* a polgári társadalom *embere*, azaz a független, az emberrel csak a *magánérdek* és a tudattalan természeti szükség-szerűség köteléke révén összefüggő ember, aki a szerzés munkájának, valamint a saját és idegen *önös* szükségletének *rabszolgája*. A modern állam az *általános emberi jogokban* elismerte ezt a természeti bázisát mint olyant. És nem megteremtette... az *emberi jogok proklamálásával* a maga részéről is elismerte a saját helyét és születési alapját.

Ebből a mai szemmel meglehetősen szkeptikusnak tűnő megállapításból két következtetést vontam le. Az első: az emberi jogok nem valamilyen a priori racionalitás termékei, nem tekinthetők tehát valamiféle filozófiai-jogászai konstrukciónak, hanem az emberi kapcsolatok fejlődéséből, az emberi viszonyok történeti alakulásából következnek. *Nem a jog teremti őket* – ahogyan ez egyébként folyamatosan hangsúlyt is kapott a politikai gondolkodás történetében –, hanem elismeri létüket mint az emberi együttélés és szerveződés történetileg kialakult rendjének következményeit. A második következtetés: az emberi jogok fogalma – amellett, hogy történetileg kialakult társadalmi jelenség –, szemben a rabszolgasággal, történetileg létrejött érték is. Olyan érték, amely tartósan beépült nem csupán a politikai gondolkodásba, hanem a politikai kultúrával az emberi együttélés egyik irányító elemévé is vált. Nem mond ennek ellen az sem, hogy időnként szinte minden társadalomban megsértik, már csak azért sem, mert a jog megsértése még nem kérdőjelezi meg érvényét. A jogsértés helyreállítása pedig újradefiniálja a megsértett jog hatályát, megerősíti érvényességét. Ideológiai szinten egyébként az emberi jogok megsértése ma már védhetetlen. 1936 óta a szovjet jogi ideológia sem vállalkozott nyílt elutasításra, ezt csak a fasiszta politikai rendszerek vállalták eszmei szinten is. Ma pedig az emberi jogok megsértése nyílt és – talán kissé szélsőségesen megfogalmazva – globális méretű tiltakozással találkozik. Ennek a tiltakozásnak jogi alapjai egyébként megfogalmazódtak az Egyesült Nemzetek közgyűlése által 1948. december 10-án elfogadott *Emberi Jogok Egvetemes Nyilatkozatában*, majd az ezt követő, 1966-ban kelt két egyezségokmányban (a polgári és politikai, illetőleg a gazdasági, szociális és kulturális jogokról, amelyeket Magyarország 1976-ban ratifikált, és az ezekkel kapcsolatos, az ellenőrzést és a jogorvoslatot is lehetővé tévő, ún. fakultatív jegyzőkönyvet is aláírta).

Egy ország viszonya az emberi jogokhoz – használjuk ezt a fogalmat ezen túl gyűjtőfogalomként az állampolgári jogokra is – három tényezőtől függően alakul, amelyek tartalma három kérdésben fogalmazható meg: 1. Mennyire bontakoztak ki azok a viszonyok, amelyekben a modern állam felismerheti a maga „természeti bázisát”, mennyire élnek azok a gazdasági folyamatok és viszonyok, amelyekben a civil társadalom – mára már klasszikussá vált értelemben – felépülhet? 2. Milyen mértékben vált realitássá az adott társadalom politikai kultúrájában az emberi jogok olyan szemlélete és gyakorlata, amelyből következően mindenki, az állami szervek és a polgárok egyaránt tisztelik és megkövetelik; azaz mennyiben váltak a jogi garanciákon túl a politikai kultúra

valóságában is élő garanciákkal biztosított elidegeníthetetlen jogokká? 3. A politikai viszonyok egy adott társadalmi-történeti szituációban mennyire igénylik, engedik vagy éppen nehezítik, illetőleg akadályozzák e jogoknak mint alapjogoknak a biztosítását?

Mindezen tényezők közrehatnak természetesen a szabályozásban, a szabályozás mikéntjében is, de még inkább a vonatkozó jogszabályok tényleges érvényesülésében.

Ha ezekből a tényezőkből kiindulva közelítjük meg az *emberi jogok problémáját a mai magyar társadalomban*, akkor olyan ambivalens helyzetet találunk, amely helyzetből kivezető folyamatok azonban mindhárom említett tényező síkján egyértelműen kedvezőnek tűnnek az emberi jogok korszerű szabályozása és érvényesülése szempontjából is.

A klasszikus szemléletben az emberi jogok tulajdonképpen *negatív szabadságot* jelentenek, szabadságot az állammal, a kormányzattal szemben. Ennek alapján annak feltételezése, hogy az állam, a kormányzat célja az egyén felszabadítása saját érdekeinek követésére. Ez a negatív szabadság bontakozott ki Angliában, ez volt az amerikai alkotmány ideológiájának alapja, és ez jelent meg a vállalkozási szabadság eszméjében és gyakorlatában. A későbbi társadalmi fejlődés során a szabad verseny visszásságai sok tekintetben diszkreditálták ezt az ideológiát, és a viszonyok változtatásával, a tudatos társadalomalkítás, a tervezés vagy akár a nagy gazdasági szervezetek egyént veszélyeztető megjelenésével és az állam fokozott beavatkozása gyakorlatának kibontakozásával a „negatív szabadság”, az állammal, a kormányzattal szembeni szabadság konzervatív hangsúlyt kapott. A polgári társadalmakban az 1970-es évektől kezdődően vált ismét fontossá a negatív szabadság gondolata, amidőn az állami szervezetek bürokratikus növekedése, a „nagy kormányzat és nagy bürokrácia” valósága ismét aktuálissá tette. A „pozitív szabadság” elmélete viszont nem a kormányzat és az állam restriktióját igényelte, hanem éppen azt, hogy az ember egyénként vagy csoportok tagjaként valóban képes legyen céljai elérésére, ez pedig éppen a kormányzati beavatkozást igényelte a gazdasági és politikai folyamatokba. Jó szemű amerikai alkotmányjogászok a valóságnak megfelelően állapították meg, hogy a XX. században a háború, a gazdasági válság a pozitív kormányzást alkotmányos realitásként teremtette meg. És ebben a fejlődésben a liberalizmust, amelyet korábban csak az állammal szemben álló, negatív terminusokban fogtak fel, mint a politikai és a polgári jogok pozitív garantálását és a gazdasági biztonság biztosítását definiálták újra.

A magyar társadalom és gazdaság második világháborút követő évtizedeiben olyan fordulat következett be az állam és gazdaság viszonyában, amely ugyan nem jelentett teljesen újat a több évszázados fejlődéshez képest – amelyben mindig is a politikai rendszer túlsúlya volt a jellemző, és ebből következően az állam a gazdaság szférájának autonóm alakulásában valójában sohasem ismerte fel a maga „természeti bázisát”, soha nem bontakozott ki töretlenül az a civil társadalom, amely a maga autonómiájával a negatív szabadság tartalmú emberi jogok valódi talajául szolgálhatott volna –, mégis fordulatot jelentett. Fordulatot, mert jelentős mértékben gyökeresen új tartalmat hozott, hiszen – ahogyan az emberi jogokat elemző egyik korábbi kötet megállapította – a szocialista társadalomban a gazdaság „államivá”, egyben állami viszonyvá is lesz.

A „nem ismerünk el semmiféle magánérdeket” jelszó a gazdaság államivá válásának éppen olyan logikus következménye, mint a vállalkozás és a vállal-

kozó, az egyéni boldogulást restriktív nélkül kereső individuális törekvések lehetőségének kizárása. Ha a gazdasági viszony állami viszonyra válik, akkor óhatatlanul is – még inkább tudatos törekvéssel – gyakorlatilag minden viszony államivá vagy legalábbis politikaivá lesz, és a történelmünkben benne rejlő, az utolsó két évszázadban maradéktalanul soha el nem tűnt tendencia, a politika behatolása a társadalom minden más szférájába, különösen kifejezetten válik, ahogyan vált is. Nem véletlen, hogy az utolsó négy évtizedben az emberi jogoknak inkább a „pozitív” szabadságtartalmú felfogása került előtérbe politikai életünkben, a jelszavak szintjén és az alkotmányos megnyilatkozásokban is. Ez ugyanis további lehetőségeket adott az állami cselekvés számára, és egyúttal a jogi garanciái is csak nagyon bizonytalan megfogalmazást kaphattak.

A modernizáció feszítő szükséglete, a korábbi irányítási rendszer negatív következményei, a technológiai és gazdasági szakadék szélesedése a centrum-országok és Európa keleti periferiája között – a követett társadalomépítési modell sok más diszfunkcionális következménye mellett – világossá tették, hogy a gazdasági viszonyok állami viszonyra válása nem ad további lehetőségeket. Akut szükségletté, bizonyos fokig jelenséggé vált tehát a társadalom különböző tevékenységi szféráinak elkülönülése, saját racionalitásuk kibontakoztatásának kívánalma, a kreatív erők és energiák – köztük jelentős mértékben az egyén kreatív és innovációs képességeinek, vállalkozói hajlamának – kibontakoztatása. Mindez éppen az emberi jogok negatív szabadságtartalmát hozta előtérbe, a védelmet az állam, a kormányzat tevékenységével, túlzó megkötöttségeivel szemben, és ezt a védekező tartalmat csak megerősítik azok a társadalmi tapasztalatok, amelyek a gazdaság államiságára épült autoritatív politikai rendszer önkényuralmi kinövéséből, a jog közvetlen, napi politikai, sőt gazdaság- és kultúrpolitikai felhasználásából adódtak. Nagyon is logikus következmény tehát, ha ma legerőteljesebben éppen a „negatív tartalmú”, a kötöttségtől való mentességet jelentő emberi jogok szava hallatszik.

Az *állam önkorlátozása*, ha lassan is, mégis tért nyer, és ha a „modern állam – szerény állam” jelszava a gazdasági helyzetből fakadóan szükség-szerűnek *észlelt* restriktívokkal még nem is valóság, biztató jelek mégis mutatkoznak, az eszmék szintjén mindenképpen. Az „autonóm” gazdasági szféra – amelynek autonóm jellege ugyan sohasem teljes – olyan jogi szabályozást igényel, amely hosszabb távra kiszámítható jogbiztonságot nyújt, és az utóbbi időben keletkezett jogszabályaink közül néhány már erre az útra tért, ilyen szándékot tükröz. Elegendő talán csak a gazdasági társaságokról szóló, 1988. évi VI. törvényre utalni. Ez a törvény – ma még a vállalkozást és gazdálkodást nehezítő, adott esetben diszkriminatív jellegű, ám remélhetően lebontható jogszabályok által megakadályozott reálfolyamatokat elősegítve és e folyamatok talaján – hozzásegíthet annak az autonóm embertípusnak nem csupán kialakulásához, hanem kritikus tömeggé válásához, olyan gazdasági viszonyok uralkodóvá válásához, amelyek végül is biztosítják a természeti bázist az emberi és állampolgári jogok objektív létehez és társadalmi funkciók kiteljesedéséhez.

Ez a folyamat azonban szükségképpen differenciákat létrehozva, egyes egyéneknek, rétegeknek, csoportoknak előnyöket kínálva, másoknak kedvezőtlen feltételeket teremtve bontakozik ki, s jelenségei egyrészt életben tartanak a korábbi évtizedekhez kapcsolódó ideológiai elemeket, illúziókat (gyakran sohasem volt állapotot is valóságnak látva), másrészt hangsúlyt adnak a pozitív szabadságtartalmú emberi jogoknak, a gazdasági és szociális jogok

skáláját erősítve teremtve alapot a kibontakozó gazdasági folyamatok további állami szabályozásának. A negatív és pozitív szabadságtartalmú emberi jogok igénye tehát egyszerre erősödik társadalmunkban, bonyolult, gyakran ellentmondásos kapcsolatban egymással. A restriktív nélküli politikai szabadság szintjén például a restriktívot involváló szociális és gazdasági jogok követelése jelenik meg.

Mindezzel együtt azonban az objektív folyamatok mégis az emberi jogok erősödése, a deklaráción túli szabályozással való – vagy ilyen szabályozás nélküli – érvényesülése kibontakozásának érdekében hatnak.

A magyar *politikai kultúra* hagyományos vonásai éppen úgy nem kedveznek az emberi jogoknak, mint a gazdaság államivá válása. A politikai kultúránkba történetileg beépült paternalizmus – a gondoskodó politikai vezetés – és a részvételt nem, de gondoskodást igénylő alattvaló egymást kiegészítő fogalompárját ugyan korábban is vissza-visszatérően kikezdték a magyar történelem különböző reformszakaszaival társuló progresszív erők, ez a vonás és a hozzá kapcsolódó fogalompár nem tűnt el, sőt az utolsó négy évtized jelentős részében inkább erősödött. A magyar politikai kultúra sajátos fejlődéséből adódik azonban, hogy éltetett és továbbadott olyan vonást is, amely a paternalista politikai kultúrákra általában nem jellemző. Ez a kritikai elem nagyon fontos abból a szempontból, hogy megbontja a paternalista politikai kultúra homogenitását. Erősíti viszont azt a mindenfajta paternalista kultúrában benne rejlő elemet, amely válsághelyzetekben különösen jelentősen a tolerancia ellen hat, amely pedig a más ember jogainak, más ember nézeteinek és állásfoglalásának elviseléséhez szükséges. Az emberi jog ugyanis nemcsak az én jogom, s ha az én jogom álláspontja történelmünkben s politikai kultúránkban időnként erősödött is, a más joga, az ember joga iránti türelem már nehezen elviselhetőnek mutatkozott.

A paternalista elem gyengülése gazdaságban és politikában egyaránt kétségtelenül kedvező lehetőséget ad az objektív folyamatok által megalapozott és erősített emberi jogok beépülésének a politikai kultúrába. A tartóssá, sőt organikussá váláshoz szükséges tolerancia eleme azonban még nem olyan erős, hogy a politikai kultúra állapota már ma is garanciaként működhessen az emberi jogok megvalósulása számára. Mai politikai kultúránk még elviselné az emberi jogok megsértését, ha azt például a „kibontakozás” (szinte mindegy, milyen előjellel történő) szükségletével magyarázhatná. Szinte nap mint nap észlelhető a jogállam kialakításához való társadalmi viszonyban is olyan kívánság megjelölése, hogy majd azután kezdjünk el jogállamként működni, ha ilyen vagy olyan problémákat már megoldottunk, ha ilyen vagy olyan sérelmet már orvosoltunk. Érthető ez a társadalmi attitűd, érthetősége azonban nem alapozhat meg a jogot sértő állami, társadalmi vagy akár individuális magatartást. A politikai kultúra egyértelmű átalakulása és átalakítása olyan közzé, amely óvja az emberi jogokat és természetessé teszi követésüket, mindenre tekintet nélküli jogszerű magatartást igényel az állami szervektől elsősorban, de ugyanúgy a társadalomtól és az egyénektől is.

A harmadik tényező, amellyel röviden foglalkoznunk kell, az adott, tehát a *mai történelmi-társadalmi helyzetünkhöz kapcsolódó politikai viszonyok* közrehatása. A politikai rendszer átalakításának szükségességét felismerő és ezt megvalósítani kívánó tudatos törekvésekből következik az emberi jogok alkotmányos elismerésének korszerűsítése – alapvető és elidegeníthetetlen jellegüként való alkotmányos felfogásukkal is. Ezt a tudatosságot alátámaszt-

ják a társadalom reálfolyamatai is, amelyek túlnyomó részükben politikai vetületükben is ezt igénylik, ezt fogalmazzák meg, és politikai erőként fokoztabb kibontakozásukat is előmozdítják.

Hogy a helyzet ebből a szempontból is ambivalens, annak sajátos összefüggései vannak. Bármilyen furcsának is tűnhet ebben az összefüggésben, Bibó István *A magyar demokrácia válsága* című tanulmánya első mondatait kell itt idéznem: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól.” Ezután arról ír, és ez ma már, visszanézve, vitatható, hogy e félelmeknek nincs tárgyi alapja, majd így folytatja: „A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amelytől félnek... Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemből ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül... A kettő között elsőskad minden nyugodt és biztos reformpolitika, és újból kátyúba jut az ... oly nagy reményekkel megindult magyar demokratikus fejlődés.”

A figyelmes olvasó, emlékezve az eredeti szövegre, nyilván észrevette, hogy egy kivételével kihagytam minden olyan mondatot vagy mondatrészt, amely a tanulmány írásának idejére konkretizálta volna az elmondottakat. Nem csupán azért tettem ezt, mert véleményem szerint Bibó István egy konkrét helyzetben tulajdonképpen a magyar politikai kultúra egyik tartós vonásának megjelenését fogta meg, hanem más összefüggés megfogalmazhatósága érdekében is. Az olyan szituációk ismétlődése, gyakori ismétlődése ugyanis, amelyek a félelem elemét a politikai kultúra részévé teszik, együtt jártak az ország dominanciájával vagy azt idézték fel, akár mint következményt, akár mint kiváltó elemet. Továbbá: a félelem eltéríti a politikai cselekvést a kiszámíthatatlan, az irracionális felé. Az erőszak, a félelem és kiszámíthatatlanság közös gyermeke azután a gyanakvás és az intolerancia, amely furcsa módon végül is saját szülőit nemzheti.

Ma a félelem még csak halványan észlelhető mindennapjaink politikai viszonyaiban. Annál inkább él, sőt erősödik azonban a gyanakvás. Aktualizálódott politikai kultúránk latens vonása, a tolerancia hiánya és a türelmetlenség is. Ez pedig – egyéb veszélyes következményeiről most nem szólva – mindenképpen az emberi jogok korszerű megfogalmazása és megvalósulása ellen hat.

Ha azonban az ambivalencia egyik oldalát említettem, hadd utaljak a másikra is. Azok az alapvető folyamatok, amelyekről szóltam, az az egységes gazdasági és politikai világrendszer, amely mai erősségével egyértelműen alkalmazkodásra kényszerít, s a politikai rendszer átalakulásának jelenségei is egyre erősítik a magyar társadalomnak az európai centrumhoz való közelítését, bizonyos esetekben és hosszabb távon pedig nagy valószínűséggel integrációját is. Ez a folyamat egyértelműen a centrum jogfejlődéséhez való adaptáció szükségességének, sőt politikailag kívánatos voltának felismerésével jár. Ennek az adaptációnak a következményei nem csupán a magánjogi területeken mutatkoznak, hanem a büntetőjog és természetesen a közjog, ezen belül az alkotmányjog szabályozási szférájában is. Az új alkotmány kidolgozásának folyamatában kialakult koncepció ennek szellemében kívánja az új alkotmányt szabályozási tartalmával együtt bekapcsolni az európai alkotmányfejlődés fő vonalába, s éppen ebből következően is épül az államhatalom három ágának elválasztására, egyensúlyuk kimunkálására, az alkotmányosság bírói, és pedig alkot-

mánybírótság által való biztosításának meghonosítására. Felesleges is hangsúlyozni: ebből kiindulva az emberi jogok alkotmányos helyüket, tartalmukat és garanciális összefüggéseik kidolgozását tekintve is felértékelődnek.

S ennek a körülménynek ma még teljesen fel nem becsülhető jelentősége van. Ha ugyanis az objektív folyamatok fő tendenciáján túlmenően az emberi jogok biztosítása szempontjából a többi, a magyar társadalomban ható tényezőt ambivalensnek találtuk, akkor a *szabályozásnak és a szabályozás mikéntjének fontossága hallatlanul megnövekszik*. A folyamatok spontán menetében és következményeiben a tudatosság és a belőle fakadó tudatos szabályozás, ha képes e folyamatok valóságos társadalmi tartalmának – és talán nem túlzás ezt mondani – *történelmi értékelésére, a szabályteremtés erejével meghaladhatja az ambivalencia kritikus jelenségeit és a kívánatosnak adott hangsúlyával előreviheti, segítheti megvalósulását*.

Nem becsülném le tehát a politikai és – hadd tegyem hozzá – a jogász kreativitás jelentőségét napjaink átalakulásában. Az a feladat, amely a politika előtt áll, azaz a tekintélyuralmi politikai rendszer átalakítása és olyan politikai rendszer felépítése, amely képes a modernizáció folyamatának további kibontakozásához szükséges tényezők, köztük a kreativitás, a szükséges adaptáció és az ebből adódó fejlődés biztosítására az élet minden területén, a magyar társadalom sorsa szempontjából túl nem becsülhető feladat. A kreativitás azonban politikai tartalmában sem, itt sem és ezúttal sem a valóságos viszonyoktól elszakított képzelet, bár a képzelőerő a kreatív gondolkodásban és tevékenységben nagyon is fontos elem. A valóságos viszonyok kötőerejét sokan hangsúlyozták már tudósok és költők, közigazdászok és politikusok. Idézhetném a neveket: Machiavellitől Edmund Burke-ön át Schlesingerig (néhai Kennedy elnök tanácsadójáig), Wordsworth-tól Nietzsche-n át (aki kárhoztatta ezt a köteléket) Karl Popperig vagy éppen Friedrich Karl von Savigny-tól a legújabb jogszociológiai irodalomig. Ez a vonal is az európai örökség szerves és túlbecsülhetetlen része, és pedig a politikus és a jogász számára különösen fontos része.

Van kockázat is ebben a felfogásban. „Amikor a cselekvés legjobb módja nyílik meg, az alapjául szolgáló ismeretek korlátozottak vagy kétértelműek, amikor pedig hozzáférhetőek lesznek, az események befolyásolásának mértéke a legkisebbre fogyatkozik” – írja Kissinger. Ha ez nem is mindig valóság, inkább lehetőség, mégis arra mutat, hogy az ismerethiány kockázata esetenként vállalható, sőt vállalandó, s vannak helyzetek, amidőn Széchenyivel együtt mondjuk: „Minekünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem, 'nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépjünk inkább előre!” S rögtön ezután következik, a *Hitel* utolsó bekezdésében: „Munkám tartalmából kiki azt fogja látni: hogy a „végsőségeket” s túlságokat gyűlölöm, s békítés barátja vagyok, szeretném a számos felekezetet egyesíteni, s inkább a *lehető jót* akarom elérni közép úton, mint a *képzelt jót*, melyet tán csak más világon lelendünk fel, levegő utakon.” (Kiemelés – K. K.)

A jogász hitvallása mindenkor csak ez lehet: minden ember jogának és szabadságának tiszteletben tartásából csak ez az álláspont következhet. Az egyes ember joga és szabadsága olyan kötelék és kötőerő, amely minden szépen hangzó és szárnyaló eszme s bármilyen érdeket kifejező hatalom (hadd hangsúlyozzam: nemcsak az uralkodó vagy államhatalom) számára sérthetetlen.

Kulcsár Kálmán